

ДОВГАНИЧ В. А.,
кандидат юридичних наук,
полковник ДБР,
старший оперуповноважений
в особливо важливих справах
Третього оперативного відділу
(з дислокацією у м. Тернополі)
(Територіальне управління
Державного бюро розслідування
розташованого у м. Львові)

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.3>

ПРАКТИКА ЗАПОБІГАННЯ І БОРОТЬБИ З ПРОЯВАМИ КОРУПЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ (ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті розглядається історичний розвиток корупції як суспільного явища та кримінального правопорушення. Увага акцентується на особливостях антикорупційної практики в різних правових системах на різних етапах історичного розвитку. Перші згадки про корупційні зловживання згадуються в Старому Заповіті, далі отримують розвиток в Стародавньому Римі та Греції де власне асоціюються безпосередньо зі зловживаннями державних чиновників. Аналіз еволюції корупції дозволяє виявити глибинні причини поширення цього явища та ефективність заходів протидії у контексті соціальних і правових норм. Особливий інтерес становить досвід боротьби з корупцією на території українських земель, де антикорупційні норми мали різні форми – від канонічного права та звичаєвих підходів у Київській Русі до впровадження кодифікованого кримінального права в складі Російської імперії та Австро-Угорщини. Традиційною для українських земель була практика уникнення відповідальності за корупційні зловживання, які в Давньоруській державі не мали чіткого визначення, а в період козацтва не виходили за межі норм звичаєвого права. У Російській імперії кримінальна відповідальність за корупційні діяння впроваджувалась лише в ХІХ ст., що стало важливим кроком у боротьбі зі зловживаннями, хоча ефективність її реалізації була низькою. В Австро-Угорщині антикорупційні заходи зосереджувались на вдосконаленні контролю за чиновниками, проте корупція залишалася поширеною через кумівство та зловживання владою. На основі історичного досвіду, ми пропонуємо вдосконалювати сучасну антикорупційну політику, зокрема підвищувати прозорість та контроль за діяльністю державних чиновників, а також забезпечити чітку підзвітність антикорупційних органів. Вивчення минулих практик сприяє розробці нових підходів до управління, які спрямовані на мінімізацію корупційних ризиків у сучасному суспільстві.

Ключові слова: *корупція, злочин, покарання, хабарництво, «Руська Правда», норма закону.*

Dovhanych V. A. The practice of preventing and combating corruption: historical and legal analysis (up to the beginning of the XX century)

The article examines the historical development of corruption as a social phenomenon and a criminal offense. Attention is focused on the peculiarities of anti-corruption practice in different legal systems at different stages of historical

development. The first references to corruption abuse are mentioned in the Old Testament, then developed in ancient Rome and Greece, where they are actually associated directly with the abuse of public officials. The analysis of the evolution of corruption allows us to identify the root causes of the spread of this phenomenon and the effectiveness of countermeasures in the context of social and legal norms. Of particular interest is the experience of fighting corruption on the territory of Ukrainian lands, where anti-corruption norms had different forms – from canon law and customary approaches in Kyivan Rus to the introduction of codified criminal law as part of the Russian Empire and Austria-Hungary. Traditional for Ukrainian lands was the practice of avoiding liability for corruption, which was not clearly defined in the Old Rus' state, and did not go beyond the norms of customary law in the Cossack period. In the Russian Empire, criminal liability for corruption was introduced only in the nineteenth century, which was an important step in the fight against abuse, although the effectiveness of its implementation was low. In Austria-Hungary, anti-corruption measures focused on improving control over officials, but corruption remained widespread due to nepotism and abuse of power. Based on the historical experience, we propose to improve the current anti-corruption policy, in particular to increase transparency and control over the activities of public officials, as well as to ensure clear accountability of anti-corruption bodies. The study of past practices contributes to the development of new approaches to governance aimed at minimizing corruption risks in modern society.

Key words: *corruption, crime, punishment, bribery, «Russkaya Pravda», provision of law.*

Постановка проблеми. Історичне дослідження розвитку корупції як суспільного явища та виду злочину є необхідною умовою для розуміння її глибинних причин та механізмів поширення. Простеження «еволюції» цього явища від його зародження до сучасних форм, має велике значення для формування ефективної антикорупційної політики. Важливим аспектом такого дослідження є аналіз змін у підходах до покарання за корупційні злочини, оскільки це дозволяє зрозуміти, як змінювались соціальні та правові норми. В Україні практика боротьби з корупцією має тривалу історію, адже можна говорити, що в період Давньоруської держави мали місце перші спроби обмежити зловживання владою. Подальші етапи розвитку українського права демонструють, що проблема корупції була завжди актуальною і вимагала нормативного регулювання та посилення відповідальності.

На нашу думку, дослідження історичної природи корупції допомагає з'ясувати, чому певні суспільства або періоди були більш вразливі до цього явища. На сучасному етапі боротьба з корупцією є важливим елементом євроінтеграційної політики України, яка прагне досягти високих стандартів прозорості та підзвітності державних інституцій. Європейські організації висувають вимоги до України щодо вдосконалення антикорупційного законодавства, зокрема у сфері контролю над доходами і витратами посадовців, що посилює необхідність вивчення історії цього питання.

Також, вивчення динаміки розвитку законодавства з попередження та покарання корупційних злочинів надає важливі дані для реформування сучасної правової системи. Розуміння історичних підходів до боротьби з корупцією дозволяє розробляти сучасні методи, спираючись на досвід минулого та його помилки. Це також є способом оцінити, наскільки існуючі методи є дієвими, зважаючи на історичний контекст та сучасні реалії. Крім того, глибоке вивчення минулих корупційних схем та їх поширення дозволяє зрозуміти системні чинники, які сприяють виникненню цього явища. Отже, дослідження історії корупції та заходів протидії їй є актуальним не тільки з наукової, а й суспільної точки зору й має ключове завдання – сформувати механізми і принципи вдосконалення правової системи та зниження корупційних ризиків у сучасній Україні.

Стан дослідження. Методологічною основою нашого дослідження стали праці В. Валле, М. Василенко, В. Веклич, М. Купчака, В. Плекана, А. Самойловича, Т. Тоніної, С. Якимової та ін.

Метою статті є комплексне дослідження історичних підходів до запобігання та боротьби з корупцією, виокремлення закономірностей та тенденцій у правових механізмах, що застосовувалися у різних історичних періодах для боротьби з корупцією та і визначенні їхньої ефективності. Окрім того, метою статті є оцінка впливів сформованих історично антикорупційних заходів на розвиток сучасних правових систем та сформулювати рекомендації щодо вдосконалення існуючих механізмів боротьби з корупцією, базуючись на уроках минулого.

Виклад основного матеріалу. Корупція не є феноменом ХХ чи ХХІ ст., а виникла одночасно з процесом формування держави і суспільних відносин. Свідченням цього є числення письмові згадки і відомості про факти корупції і боротьбу з нею. Чи не найдавніші згадки про корупцію містяться у Старому Завіті.

Закономірно, що в Біблії, під поняттям корупції розумівся широкий спектр зловживань, але найбільш часто воно асоціюється з поняттям «порчі», тобто не справедливих відносин між людиною та Богом. Власне термін «порча» розумілося як безчестя, духовне падіння, віддалення від Бога [1, с. 4]. Цікавими в цьому плані є наступні слова: «Не викривляти закону, не дивитися на особу, і не брати підкуп, бо підкуп осліплює очі мудрих і викривлює слова справедливих» [8]. В цьому випадку корупція трактується безпосередньо як підкуп з метою отримання вигоди. Стосовно самого підкупу, то про нього в Біблії згадується часто в контексті навчань Мойсея, який проповідував проти прийняття подарунків, оскільки вони засліплюють очі та призводять до несправедливості, зокрема наводяться такі його слова, які він почув від господа: «Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих» [9, с. 77]. Чи не найбільше поняття корупції згадується в Старому Завіті в контексті суб'єктивного вирішення судових спорів. Для прикладу в Книзі Ісаї є наступні рядки: «Князі твої вперті і друзі злодіям вони, хабаря вони люблять усі та женуться за дачкою, не судять вони сироти, удовина справа до них не доходить...» або «Горе тим, що ... несправедливого чинять в суді за хабар справедливим, а праведність праведного усувають від нього...» [6]. Тобто, в Біблії визнавалася однакова провина, як того хто вдавався до підкупу, так і того, хто отримав хабар.

Перші законодавчо зафіксовані відомості про корупцію та покарання за неї зафіксовані в «Законах царя Хаммурапі», де вказувалося, що суддя, який змінював рішення, мав сплатити 12-кратну суму позову і втрачав посаду [5].

В Стародавньому Римі та Греції, усі згадки про корупцію стосувалися насамперед державних чиновників. Власне у римському праві було закладено основи сучасного розуміння корупції, яка не тільки асоціювалася з хабарем, а й з можливими зловживаннями посадових осіб. Так, римським сенаторам забороняли займатися морською торгівлею, фінансовими операціями та фінансовими підрядами. Також відомо про існування окремих законів, що обмежували розкіш, обмежували розміри подарунків [3, с. 4]. Загалом, український дослідник В. Веклич наводить приклади більше десяти законів Римської імперії, які передбачали покарання за корупційні зловживання.

На відміну від римського, грецьке законодавство не містило деталізованих норм про характер корупції чи покарання за її вчинення. Дослідники припускають, що свідченням антикорупційних заходів античності було впровадження суду присяжних, який і був покликаний забезпечити об'єктивний вирок і унеможливити зловживання з боку суддів [9, с. 77].

Отже, з розвитком управлінських структур, зокрема системи судочинства починає формуватися вище корупції, природа якого полягала в психологічній природі самої людини, яка намагалася задовольнити власні проблеми в будь-який спосіб, в тому числі шляхом підкупу. Найпоширенішим способом покарання за корупційні діяння було обмеження привілеїв чиновників та встановлення суворих законів щодо корупційних дій. У Стародавньому Римі та Греції було запроваджено заходи громадського контролю, які й по сьогоднішній день залишаються основними способами боротьби з корупцією.

У Середньовіччі підходи до боротьби з корупцією набули суто канонічного характеру, віддаляючись від адміністративного розуміння. Поняття «корупція» було асоційоване не з конкретними правопорушеннями, а з гріховністю та схильністю до руйнації, що мала глибокі богословські корені. У католицизмі корупція розглядалась як спокуса диявола, що підштовхує людину до гріхів і морального занепаду. Церковні мислителі, такі як Блаженний Августин та Фома Аквінський, розглядали корупцію як наслідок первородного гріха та природну слабкість людської душі [11, с. 536].

Одним із важливих кроків у формуванні поняття корупції було канонічне ототожнення її з тлінністю та схильністю до порушення духовних принципів. Латинський термін «*corruptibilitas*» вказував на нестійкість людини до гріховних впливів і моральне розкладання. У богослов'ї католицизму корупція сприймалась як загроза душі, що вела до поступового руйнування релігійних і суспільних засад. Духовні особи, які вважалися моральними авторитетами, неодноразово виступали проти проявів корупції, наголошуючи на необхідності очищення душі через покаяння та відмову від гріхів.

Важливу роль у боротьбі з проявами корупції серед духовенства відіграла система інквізиції. Особливо показовою в цьому плані була діяльність іспанської інквізиції, яка контролювала поведінку духовних і світських осіб, запобігаючи використанню церковних посад для особистого збагачення. Корупція сприймалась як небезпека для всього християнського суспільства, оскільки підривала віру людей у непорочність духовних лідерів. Водночас корупція в суспільстві та державі була поширеним явищем, що виявлялось у різних проявах зловживання владою, хабарництва та обману.

Особливо широке поширення корупція набула у Великій Британії, де навіть державні посадовці, як мирові судді, були схильні до хабарництва. Корупція у Великій Британії набула таких масштабів, що загрожувала функціонуванню судової системи. Економіст Е. де Сото цитує виступ спікера палати громад, який зауважив, що за незначну винагороду мирові судді були готові порушувати кримінальне право [9, с. 78]. Це свідчить про низький рівень юридичної культури та недосконалість системи покарань за корупційні злочини. Свідченням рівня корупції епохи середньовіччя можуть бути наступні слова одного із літописів, стосовно характеристики єпископів, яких називали «ловцями грошей, а не душ, які мають тисячу хитрощів, як спустошити кишені бідного» [10, с. 143].

Отже, у середньовічній Європі боротьба з корупцією зосереджувалась здебільшого в канонічній площині, з акцентом на моральному очищенні, що призвело до зростання впливу церкви в суспільних і правових відносинах.

Стосовно Давньоруської держави, то судити про корупцію і покарання за неї можна на основі змісту «Руської Правди», норми якої регулювали відповідальність за злочини та встановлювали систему покарань і штрафів. Особливістю давньоруського законодавства було встановлення відповідальності за вчинення злочину через відкуп, розмір якого визначався пропорційно до соціального статусу жертви.

Потенційно, корупція в Давньоруській державі могла існувати в середовищі державних чиновників – тіунів або суддів. При цьому, давньоруська судова практика передбачала надання винагороди суддям, але не з метою забезпечення виграшу у справі, а з метою стимулу розпочати процес [7, с. 66]. Аналогічний підхід реалізовувався по відношенню до тіунів – збирачів податків, які перебуваючи в статусі чиновника не отримували офіційної зарплати за свою роботу. Основною формою його матеріального заохочення було так зване «кормління», тобто право утримуватися за рахунок певних міст чи сіл. Частина з зібраних коштів, він мав право залишити собі. Однак, практика «кормління» формувала підґрунтя для корупційних дій з боку тіунів, які часто вимагали у населення плату понад встановлену норму, збагачуючись за їхній рахунок. Таке зловживання владою ставало поширеним явищем, оскільки в правових нормах Київської Русі не було чітких санкцій за невиконання обов'язків або за хабарництво. Відсутність прямої відповідальності чиновників за такі дії призводила до закріплення корупційних практик як складника адміністративної системи. Дослідники припускають, що для того щоб отримати посаду тіуна та право на «кормління», потрібно було дати хабар відповідному посадовцю, що розподіляв ці обов'язки [7, с. 68].

З часом, система «кормління» стала основою для розвитку корупційних практик у державному апараті, оскільки передбачала забезпечення посадовців ресурсами за рахунок підвладних територій. Заохочувала корупційні зловживання й практика «відкупу» як форма уникнення покарання за злочин. Відсутність правових норм, які б обмежували вимогання чи хабарництво, створювала умови для виникнення систематичних зловживань серед державних службовців.

Отже, у Давньоруській державі простежувалися певні форми корупційної поведінки, зокрема система «кормління», які впливали на формування правової свідомості та адміністративної практики.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, на цих територіях почали діяти Литовські Статути, що стали основним джерелом права та суттєво вплинули на правову систему. Литовські Статути запозичили чимало норм із «Руської Правди» та зберегли деякі особливості правового регулювання, властиві Давньоруській державі, включно з практикою відкупів. Однак, у системі правосуддя Речі Посполитої корупція набула загального характеру, що виявлялось у можливості уникнути покарання завдяки покровителям або матеріальному забезпеченню.

Корупція в Речі Посполитій не сприймалася як злочинна діяльність, а скоріше як повсякденна практика, оскільки відповідальність за хабарництво не була законодавчо закріплена. У такий спосіб, корупційні відносини підірвали функціонування судової системи, оскільки замість права верх брали матеріальні інтереси.

З утворенням Запорізької Січі та появою козацького полкового устрою на українських землях формується система правосуддя, що ґрунтувалася на звичаєвому праві. Всі функції розслідування злочинів та підтримання правопорядку були зосереджені в руках отаманів та гетьманів, що свідчило про відсутність розподілу влади на судову та адміністративну.

Практика звичаєвого права у Гетьманщині не містила системних норм для боротьби з корупцією, що обумовлювалось становим характером суспільства. Старшина та шляхта, маючи високий соціальний статус, не завжди підпадали під загальні правила судочинства, що породжувало різні форми зловживань владою. Це створювало умови для невідповідності вищих верств та зловживань у сфері управління.

Першим нормативним актом доби козацтва в якому безпосередньо згадувалося про корупційне зловживання була так звана «Конституція Пилипа Орлика». В документі 1710 р. в ст. 10, йшлося: «[щоб] гетьман не заводився жодними, хоч і найбільшими датками та респектами, нікому за корупції полковничих урядів та інших військових та інших посполитих начальств не давав... Те ж таки право мають і полковники зберігати й не постановляти без вільного вибору цілої сотні сотників та інших урядників через корупції та будь-які інші респекти, не повинні також через своє приватне урядження їх від урядів відставляти» [4]. В цьому випадку, варто говорити не стільки про підкуп, як своєрідне «кумівство» – призначення на чиновницькі посади людей з близького оточення або родичів.

Отже, практика боротьби з корупцією в Речі Посполитій та Гетьманщині залишалася обмеженою. У Речі Посполитій корупція була поширеним явищем, легалізованим відсутністю належного законодавчого контролю. У Гетьманщині ж козацьке звичаєве право лише частково регулювало питання підкупу та зловживань, що залишало простір для зловживань у суспільстві.

У період перебування українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини боротьба з корупцією набула специфічних рис, притаманних законодавчим і правовим системам цих держав. До початку кодифікації кримінального права корупція не мала чіткого визначення як злочин. В імперії Романових, перші спроби законодавчо визначити корупцію з'явилися на початку XIX ст. у зв'язку з поширенням практики підкупу чиновників. Уряд намагався обмежити хабарництво серед посадовців шляхом встановлення різних адміністративних санкцій [9, с. 79].

Лише з початком кодифікації кримінального права в Російській імперії з'явилася кримінальна відповідальність за корупційні дії. У 1845 р. було прийнято «Уложення про

покарання кримінальні та виправні», яке передбачало покарання за хабарництво та інші корупційні злочини. Зокрема, відповідальність за хабарництво передбачала не лише штраф, а й ув'язнення, що мало на меті стримування зловживань серед чиновників [2, с. 7]. Утім, через поширену практику хабарництва на всіх рівнях влади правозастосування цих норм залишалось обмеженим. В Російській імперії існувала традиція вирішувати питання через «дарунки» та «подяки», що ускладнювало боротьбу з корупцією на практиці.

В Австро-Угорщині кримінальна відповідальність за корупцію також була встановлена лише в результаті кодифікаційних кримінального права. Австрійський кримінальний кодекс 1852 р. вперше передбачив кримінальну відповідальність за хабарництво, визначаючи його як злочин проти державної служби. Австрійський уряд запровадив низку заходів для обмеження хабарництва серед державних службовців, включаючи підвищення заробітних плат чиновників та збільшення контролю за їх діяльністю. Водночас, в багатонаціональній державі, якою була Австро-Угорщина, корупція продовжувала існувати, часто набуваючи форми кумівства та зловживання впливом.

Обидві імперії намагалися обмежити корупційні практики за допомогою контролю за діяльністю чиновників та створення спеціальних інспекційних органів. У Російській імперії вживалися спроби встановити адміністративний нагляд за діями посадових осіб на місцях, однак ефективність таких заходів була низькою через високий рівень корупції серед самих наглядових органів. В Австро-Угорщині діяли посади комісарів, які відповідали за моніторинг діяльності місцевих чиновників, але їх повноваження часто обмежувалися політичною лояльністю.

Отже, тільки після кодифікації кримінального права в обох імперіях боротьба з корупцією набула правового статусу, але її ефективність залишалася низькою через вкоріненість корупційних практик у суспільстві.

Висновки. Таким чином, історичний досвід боротьби з корупцією свідчить про складність подолання цього явища, яке було вкорінене в суспільстві та часто сприймалося як звичайна адміністративна практика. Кримінальна відповідальність за корупцію стала можливою лише з початком кодифікації кримінального права у XIX ст., але навіть тоді ефективність її впровадження була низькою. Однією з проблем було домінування звичаю «дарунків» та матеріальної «подяки», що заважало повноцінному застосуванню антикорупційних норм. Сучасна антикорупційна політика може врахувати ці аспекти, посиливши контроль за службовцями та покращивши прозорість механізмів їхньої відповідальності.

Також важливим є забезпечення чіткої підзвітності антикорупційних органів, щоб уникнути їх корумпованості. Вивчення історичних умов і соціальних чинників, які сприяли поширенню корупції, дозволяє розробити гнучкі підходи до сучасної антикорупційної політики. Найбільш ефективним, на нашу думку, може бути існування спеціальних комісій, які забезпечували б незалежний нагляд за дотриманням антикорупційного законодавства, а також системи громадського контролю за прозорістю діяльності чиновників.

Список використаних джерел:

1. Валле В. З історії корупції: від Старого Заповіту до епохи Середньовіччя. 2019. 39 с. URL: <http://surl.li/ozfrnj>. (дата звернення 25.10.2024)
2. Василенко М. О. Кримінальна відповідальність за множинність умисних вбивств при обтяжуючих обставинах за «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» 1845 року. *Юридична наука*. 2020. № 4(106), С. 5–13. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.01>. (дата звернення 22.10.2024)
3. Веклич В.О. Історичний досвід щодо протидії корупції за часів Стародавнього Риму і його значення за умов пострадянського корупційного середовища. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. С. 1. С. 3–7.
4. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>. (дата звернення 27.10.2024)

5. Закони Хаммурапі. URL: <http://surl.li/ifrjyd>. (дата звернення 15.10.2024)
6. Книга пророка Ісаї. Ісаїя 1:22-23. Біблія Онлайн, 2003-2024. URL: <https://only.bible/bible/ubio/isa-22/>. (дата звернення 17.10.2024)
7. Плекан В. В. Історико-правові передумови виникнення корупції в правоохоронних органах України. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика. 2021. № 1. С. 65–76.
8. П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону 16:19. Біблія Онлайн, 2003–2024. URL: <https://only.bible/bible/ubio/deu-16/>. (дата звернення 17.10.2024)
9. Самойлович А. Загальна характеристика історичного стану запобігання та протидії корупційним правопорушенням. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. С. 77–81. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/17.pdf>. (дата звернення 19.10.2024)
10. Тоніна Т., Купчак М.Я. Еволюція явища корупції: історичний ракурс. *Управлінські, правові та економічні аспекти забезпечення безпеки життєдіяльності населення і територій* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, курсантів та студентів. Л. : ЛДУ БЖД, 2019. С. 142–144.
11. Якімова С. Генезис сучасного поняття корупції: кримінологічний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 535–539. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13088/535-539.pdf>. (дата звернення 22.10.2024)

